

СУЗБИЈАЊЕ НАСИЉА У ПОРОДИЦИ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Драган Јовашевић*

Универзитет у Нишу, Правни факултет

На бази преузетих међународних стандарда који су садржани у бројним документима међународних организација универзалног и регионалног карактера (Савет Европе, Европска унија) и Република Србија је доношењем новог кривичног законодавства 2005. године и његовим новелирањем 2009. и 2011. године прописала посебно кривично дело насиље у породици. Предвиђајући кривичну одговорност и кажњивост за најтеже облике насиља међу сродницима на тај начин се и Србија приближила бројним другим правним и друштвеним системима у овом погледу. У раду се анализирају међународни стандарди европских регионалних организација и њихова имплементација у кривичном законодавству Србије са теоријског и практичног аспекта.

Кључне речи: *европски стандарди, Република Србија, закон, насиље у породици, кривично дело, одговорност, казна*

Уводна разматрања

Насиље у породици је од најстаријих времена присутно у људској и друштвеној стварности. Но, свест о потреби кажњавања за оваква противправна и недопуштена понашања је тек новијег датума. Она је, у првом реду, резултат настојања да се на ширем плану, прво у међународној заједници, а потом и у појединим државама, подигне свест о потреби заштите сваког члана породице и свих заједно од свих облика насиља (физичког, психичког, вербалног, сексуалног и др.).

Тако је на нивоу међународне заједнице¹ под окриљем Организације уједињених нација донето више међународних докумената који предвиђају низ мера и препорука у правцу сузбијања и спречавања оваквих недопуштених понашања. Сличне су тенденције присутне и у области међународних стандарда које је институционализовао Савет Европе кроз низ својих докумената. Међу овим документима нарочито се истичу следећи:² 1) Европска конвенција о накнади штете жртвама насилних кривичних дела из 1983. године, 2) Препорука о насиљу у породици Р (85) 4

* Др Драган Јовашевић је редовни професор.

¹ Б. Павишић, Т. Бубаловић, Међународно казнено право, Ријека, 2013. године, стр. 67-74.

² Б. Павишић, Казнено право Вијећа Европе, Загреб, 2006. године, стр. 78-87.

из 1985. године, 3) Препорука о социјалним мерама које се односе на насиље унутар породице Р (90) 2 из 1990. године, 4) Препорука о насиљу над женама у Европи 1450 (2000) из 2000. године, 5) Препорука о насиљу у породици над женама 1582 (2002) из 2002. године, 6) Препорука о заштити жена од насиља Рес (2002) 5 из 2002. године и 7) Препорука о кампањи за борбу против насиља над женама у породици у Европи 1681 (2004) из 2004. године.

Поред тога, Савет Европе је 1998. године усвојио План акције за супротстављање насиљу над женама ЕГ-С-ВЛ (98) који је државама чланицама препоручио више стратегија за борбу против насиља у породици као што су: промене у законодавству (породичном, прекршајном, кривичном и др.) и у области правосуђа, као и других државних органа. Посебно је наглашен значај превенције, едукације, подршке и помоћи жртвама, али се инсистира и на посебним програмима за „насилнике“.³ Парламентарна скупштина Савета Европе је такође на 32. заседању 2004. године усвојила Препоруку 1681 под називом: „Кампања за сузбијање насиља у породици против жена у Европи“. Овим документом се захтева од појединих држава – чланица ове регионалне организације да проблем насиља у породици третирају као „национални политички приоритет и да се њиме баве у ширем политичком контексту уз учешће владе, парламента и цивилног друштва“, те се од појединих држава тражи да предузму ефикасне мере за елиминисање насиља над женама, као и да штите жртве.⁴

На бази наведених докумената, као и посебно Конвенције из Истанбула (2011. године) бројна савремена (породична и казнена) законодавства предвиђају разуђен систем мера за заштиту од насиља у породици, као и кривичну одговорност њихових учинилаца. У Републици Србији је заштита од насиља у породици уређена следећим законика: 1) Породичним законом,⁵ 2) Кривичним закоником⁶ и 3) Законом о спречавању насиља у породици.⁷

Међународни стандарди сузбијања насиља у породици

Међу документима универзалног и регионалног карактера који постављају систем међународних стандарда за спречавање и сузбијање различитих облика и видова насиља у породици посебно се истичу акти Савета Европе као најзначајније европске регионалне организације⁸.

Препорука о насиљу у породици Р (85) 4 из 1985. године полази од појма породице као основне организационе јединице демократског друштва у којој сви њени чланови треба да уживају заштиту од насиља у породици. Само насиље у породици је дефинисано као чињење или нечињење које угрожава живот, физички или

³ Д. Јовашевић, Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост, Ниш, 2010. године, стр. 78-86.

⁴ Б. Петровић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Сарајево, 2010. године, стр. 112-119.

⁵ Службени гласник Републике Србије број 18/2005.

⁶ Службени гласник Републике Србије број 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

⁷ Службени гласник Републике Србије број 94/2016.

⁸ Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Ниш, 2011. године, стр. 98-105.

психички интегритет или слободу појединца или озбиљно нарушава развој личности које посебно погађа жене и децу. Стога се државама препоручује да упознају ширу јавност о распрострањености, озбиљности и специфичностима насиља у породици, да промовишу ширење знања о друштвеним и породичним односима, ратом откривању потенцијалних конфликтних ситуација и мирном решавању таквих ситуација унутар породице. Такође се од држава захтева да преиспитају своје законодавство у смислу ограничавања или забране физичког кажњавања деце, да случајеве насиља у породици решавају специјални тимови у полицији, правосуђу и другим службама, те се предлаже разматрање корисности усвајања система кривичне одговорности и кажњавања за кривично дело насиље у породици.

Препорука о социјалним мерама које се односе на насиље унутар породице Р (90) 2 из 1990. године Комитета министара позива државе чланице да предузму или подрже мере генералне и специјалне превенције које се односе на насиље у породици. Мере општег карактера се односе на : реформу система социјалне и здравствене заштите, урбанизацију, рад, културу и образовање како би се смањило „економски и социјални притисак“ на породицу. Но, важније од њих су мере специјално превентивног карактера. Оне се односе на информисање и едукацију грађана о узроцима и раширености насиља, као и о постојању програма помоћи и заштите. При томе се захтева не само примена ових и сличних мера према општој јавности, већ и према органима који се у свакодневном раду баве породицом и њеним проблемима, односно проблемима њених чланова. Те мере се посебно односе на пружање помоћи породицама уопште, а нарочито онима које су „угрожене“, односно којима прети појава насиља у породици. У ове мере спадају : оснивање саветовалишта и „кризних центара“, примена посебних терапијских програма и превенција насиља над децом. При томе се овим Препорукама посебна пажња указује породицама у којима се налазе пасторци, усвојена деца, деца на хранитељству или деца са инвалидитетом.

У Препоруци о насиљу над женама у Европи 1450 (2000) из 2000. године Скупштина Савета Европе указује на пораст различитих облика насиља над женама означавајући ову појаву као кршење основних људских права жена – права на живот, сигурност, достојанство и психички или физички интегритет. Имајући то у виду препоручује се државама чланицама доношење посебних закона којима ће се санкционисати сви облици насиља у породици, уз обезбеђење веће заштите жена од „брачног силовања“. Поред кривичне процедуре, тражи се и примена других флексибилнијих облика приступа правди. Од државних органа који се баве овом проблематиком захтева се увођење посебних образовних програма за раднике у полицији и правосуђу, оснивање склоништа за жене – жртве насиља, спровођење широких акција којима би се код јавности утицало на подизање друштвене свести о неприхватљивости насиља над женама и ширег промовисања равноправности полова.

Препорука о насиљу над женама у породици 1582 (2002) из 2002. године наглашава да насиље у породици треба квалификовати као политички и јавни проблем и кршење људских права жена, те га предвидети као кривично дело. Од држава чланица се захтева да истраже, спрече и казне учиниоце свих кривичних дела насиља у породици, те да обезбеде заштиту жртава овог насиља. Посебно је указано на потребу доношења стратегија за предузимање друштвених мера у локалној заједници у циљу координације и боље сарадње између свих државних органа у борби против насиља у породици.

Интересантна је и садржина *Препоруке за заштиту жена од насиља Res 2002(5)* из 2002. године. Она представља први међународни докуменат који предлаже доношење глобалне стратегије за превенцију насиља и заштиту жртава свих врста родно заснованог насиља, али и насиља у породици. И ова Препорука тражи од појединих држава чланица примену свих раније наведених општих и посебних превентивних мера са циљем искорењавања или бар смањења свих облика насиља над женама, па и насиља у породици. У области кривичног права, захтева се прописивање посебног кривичног дела насиље у породици (посебно физичко и сексуално насиље) којим се угрожава психички и телесни интегритет и слобода члана породице, уз широку примену мера заштите жртава од насиља, продужење рокова застарелости кривичног гоњења или извршења изречених казни за ова дела, примену допунских казни (санкција) уз казну затвора које би се примењивале или паралелно са затворским третманом или после издржане казне (како би се предупредио рецидив).

О ефикасности примене наведених мера у појединим државама чланицама Савета Европе и њиховом доприносу спречавању или сузбијању насиља у породици изјаснила се и *Препорука о кампањи за борбу против насиља над женама у породици у Европи 1681 (2004)* из 2004. године. Она констатује да је, истина, забележен почетни успех у борби против насиља у породици, посебно у делу спровођења информативних и образовних кампања о правима жртава насиља у породици, уз нова законска решења у овој области (породично право, право социјалне заштите, кривично право, прекршајно право и др.) у појединим државама. При томе, ова Препорука истиче мере Комитета министара који се односе на усмеравање паневропске кампање у борби против насиља над женама као што су : измене у националном законодавству, повећање ефикасности полицијске акције и боља заштита жртава насиља у породици (уз примену мера из тзв. „аустријског модела“).

Истамбулска конвенција и спречавање насиља у породици

Најзначајнији акт који представља основу за ефикасну борбу против насиља у породици јесте Конвенција Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици⁹, која је донета у Истамбулу 11. маја 2011. године¹⁰. Наиме, државе чланице Савета Европе су на министарској конференцији у Истамбулу 11. маја 2011. године усвојиле Конвенцију о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици. У основи ове Конвенције налази се низ међународних докумената раније донетих у оквиру и под окриљем ове регионалне европске организације као што су: 1) Конвенција за заштиту људских права и основних слобода (*ETS* бр. 5, 1950) са допунским протоколима, 2) Европска социјална повеља (*ETS* бр. 35, 1961, која је ревидирана 1996. године, *ETS* бр. 163), 3) Конвенција Савета Европе о борби против трговине људима (*ETS* бр. 197, 2005) и 4) Конвенција Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања (*ETS* бр. 201, 2007).

⁹ Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори број 12/2013.

¹⁰ Д. Јовашевић, В. Икановић, Међународно кривично право, Бања Лука, 2015. године, стр. 89-94.

Поред Конвенција које су обавезујуће снаге, од посебног значаја за ефикасну и квалитетну заштиту (спречавање и сузбијање) свих облика насиља у породици, имају и бројне препоруке Савета министара државама чланицама Савета Европе. То су: 1) Препорука *Rec (2002) 5* о заштити жена од насиља, 2) Препорука *CM/Rec (2007) 17* о стандардима и механизмима родне равноправности и 3) Препорука *CM/Rec (2010) 10* о улози жена и мушкараца у превенцији и разрешењу сукоба и изградњи мира.

Појам и облици насиља у породици

Сви наведени европски стандарди, заправо, се заснивају на осуди свих видова насиља у породици, и посебно насиља над женама у чијој се основи налази вековима усвојена традиционална становишта као што су:¹¹

а) насиље над женама представља манифестацију историјски неједнаких односа моћи између жена и мушкараца, који су потом и довели до доминације и дискриминације над женама од стране мушкараца, као и до спречавања напредовања жена у пуној мери,

б) структурна природа насиља над женама се јавља као родно засновано насиље,

в) насиље над женама представља један од кључних друштвених механизма, којима се жене приморавају да буду у подређеном положају у односу на мушкарце,

г) жене, а посебно девојчице су често изложене тешким облицима насиља попут насиља у породици, сексуалног узнемиравања, силовања, принудног брака, кривичних дела која су извршена у име такозване „части“ и гениталног сакаћења, а што све у крајњој линији представља различите облике и видове испољавања озбиљног кршења људских права жена и девојчица, али и главну препреку за остваривање једнакости између жена и мушкараца,

д) жене и девојчице су изложене већем ризику од родно заснованог насиља од мушкараца и

ђ) насиље у породици погађа жене неравномерно, иако је чињеница да и мушкарци такође могу бити жртве насиља у породици.

Управо препознајући да су деца често жртве насиља у породици, али и сведоци насиља у својој породици (породичној заједници), а у настојању да се створи Европа слободна од насиља над женама и насиља у породици Савет Европе је 2011. године и донео тзв. Инстамбулску конвенцију – Конвенцију о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици са следећим циљевима (члан 1)¹²:

1. заштита жена од свих видова насиља и спречавање, процесуирање и елиминасање насиља над женама и насиља у породици,

2. допринос сузбијању свих облика дискриминације над женама и промоција суштинске једнакости између жена и мушкараца, укључујући и оснаживање жена,

¹¹ Г. Гасми, *Нова Конвенција СЕ о превенцији и борби против насиља над женама и породичног насиља – значај установљења европских правних стандарда*, Страни правни живот, Београд, број 2/2014. године, стр. 37-56.

¹² Г. Ковачек Станић, С. Самарџић, *Новине које доноси Конвенција СЕ о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици*, Зборник Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, број 2/2014. године, стр. 93-115.

3. израда свеобухватног оквира, политика и мера заштите и помоћи свим жртвама насиља над женама и насиља у породици,

4. промоција међународне сарадње у погледу елиминисања насиља над женама и насиља у породици,

5. пружање подршке и помоћи организацијама и органима унутрашњих послова (полицији) у делотворној сарадњи да би се усвојио обухватни приступ елиминисању насиља над женама и насиља у породици и

6. установљавање посебног механизма за праћење у циљу делотворне, ефикасне, квалитетне и законите примене Конвенције од свих држава уговорница.

Конвенција се односи на све видове насиља над женама, укључујући и насиље у породици, које жене погађа несразмерно и то како у доба мира, тако и у доба рата (оружаног сукоба). При томе је сама Конвенција у одредби члана 3. одредила појам насиља и његових појединих облика и видова испољавања.

Тако „насиље над женама“ означава кршење људских права, али и облик дискриминације над женама. Као такав он сва дела родно заснованог насиља која доводе до или могу да доведу до: физичке, сексуалне, психичке, односно, финансијске повреде или патње за жене, обухватајући и претње таквим делима, принуду или произвољно лишавање слободе, било у јавности, било у приватном животу. Као „насиље у породици“ одређује се свако дело физичког, сексуалног, психичког, односно економског насиља до којег долази у оквиру породице или домаћинства, односно између бивших или садашњих супружника или партнера, независно од тога да ли учинилац дели или је делио исто боравиште са жртвом, док је „родно засновано насиље над женама“ насиље, које је усмерено против жене зато што је жена, односно оно које несразмерно погађа жене (при чему појам „жена“ укључује и девојке – децу узраста испод 18 година живота).

Истамбулска Конвенција има посебан значај за сва национална законодавства држава чланица Савета Европе, као што је и Република Србија, посебно јер инсистира на систему мера опште и специјалне превенције како до насиља у породици или насиља над женама не би уопште дошло или би било смањено на прихватљив минимум. У том смислу државе потписнице Конвенције су у смислу члана 12. преузеле следеће обавезе:¹³

1. да предузму све неопходне мере у промоцији промена друштвених и културних образаца понашања жена и мушкараца с циљем искорењивања предрасуда, обичаја, традиције и других пракси, које се заснивају на идеји инфериорности жена, односно на стереотипним улогама жена и мушкараца,

2. да предузму неопходне законодавне или друге мере у превенцији свих облика насиља у породици или насиља над женама које је извршено од сваког физичког, односно правног лица,

3. да се посебна пажња посвети одговарајућим специфичним потребама лица угрожених одређеним околностима и да се они поставе у средиште људска права свих жртва,

¹³ А. Човић, Значај ратификације Конвенције СЕ о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, Страни правни живот, Београд, број 3/2013. године, стр. 279-292.

4. да предузму све неопходне мере у подстицању свих чланова друштва, посебно мушкараца и дечака, да активно доприносе спречавању свих облика насиља у породици или насиља над женама,

5. да се култура, обичаји, религија, традиција или такозвана „част“ не сматрају оправдањем за извршење или толерисање било којег дела насиља и

6. да предузму све неопходне мере у промоцији програма и активности за оснаживање жена.

Стандарди за спречавање насиља у породици

У остваривању Конвенцијом утврђених циљева од стране појединих држава и њихових надлежних органа од посебног је значаја подизање свести грађана (члан 13.). Стога се уговорне стране обавезују да, редовно и на свим нивоима, пропагирају, односно спроводе кампање или програме подизања свести у јавности о различитим манифестацијама свих видова насиља у породици или насиља над женама, њиховим последицама по децу и потребе да се такво насиље спречи у сарадњи са: а) државним институцијама за људска права и телима за равноправност, б) цивилним друштвом и в) невладиним организацијама, посебно женским, кад год је то потребно, а све с циљем подизања свести и разумевања шире јавности.¹⁴

У систему мера превенције од посебног значаја су следеће мере које се односе на:¹⁵

1. Образовање,
2. Превентивна интервенција и програм рада са извршиоцима насиља,
3. Приватни (нејавни) сектор,
4. Средства информисања и
5. Подршка жртвама насиља у породици.

Систем образовања и обуке је стављен на прво место у систему превентивних мера против насиља у породици (члан 14.). Наиме, државе се обавезују да предузму све неопходне кораке за увођење наставног материјала у свим нивоима школског образовања (зависно од узраста) о питањима као што су: а) једнакост жена и мушкараца, б) нестереотипне родне улоге, в) узајамно поштовање, г) ненасилно разрешење сукоба у међуљудским односима, д) родно засновано насиље над женама и њ) право на лични интегритет. Поред формалног образовног процеса, ова начела се морају промовисати и у различитим неформалним образовним установама, као и у спорту, културним и рекреативним установама, те средствима јавног информисања.¹⁶

¹⁴ Г. Гасми, *Нова Конвенција СЕ о превенцији и борби против насиља над женама и породичног насиља – значај установљења европских правних стандарда*, Страни правни живот, Београд, број 2/2014. године, стр. 37-56.

¹⁵ С. Самарџић, *Правни механизми заштите жена од насиља у породици и партнерским односима на ниивоу ЕУ и Србије*, Зборник Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, број 4/2012. године, стр. 423-442.

¹⁶ А. Човић, *Значај ратификације Конвенције СЕ о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици*, Страни правни живот, Београд, број 3/2013. године, стр. 279-292.

У систему образовних мера превенције посебно је истакнут значај обуке стручњака (члан 15). То обухвата напоре да се ојача одговарајућа обуку запослених лица који се у свакодневном раду у различитим институцијама баве жртвама или учиниоцима свих дела насиља у породици, као и насиља над женама са циљем спречавања и откривања таквог насиља, једнакости између жена и мушкараца, потребама и правима жртава, као и о спречавању секундарне виктимизације.

Програми превентивне интервенције и програми за рад са учиниоцима насиља (члан 16) обухватају предузимање неопходних законодавних или других мера за израду или подршку програма, који имају за циљ да учиниоци насиља у породици савладају и усвоје ненасилно понашање у међуљудским односима у циљу спречавања њиховог даљег вршења насиља, као и промене образаца насилног понашања. Овде се посебно истичу мере које служе за израду и подршку програма за рад са сексуалним преступницима, који имају за циљ спречавање понављања вршења истоврсних кривичних дела (специјални поврат).¹⁷

У спречавању различитих облика родно заснованог насиља, значајно је и учешће приватног сектора, али и средстава јавног информисања и комуницирања – мас медија (члан 17). Уз дужно поштовање Уставом прокламоване слободе изражавања и њене независности, државе су обавезне да подстичу приватни сектор, сектор за информационе и комуникационе технологије и средства јавног информисања на учешће у разради и спровођењу политика и успостављања смерница и сопствених регулаторних стандарда за спречавање насиља над женама и веће поштовање њиховог достојанства.

У сарадњи са приватним сектором (удружењима грађана, невладиним организацијама итд.) државе развијају основу за промоцију способности код деце, родитеља и васпитача у раду у информационо-комуникационом окружењу, које омогућава приступ деградирајућем садржају сексуалне или насилне природе, а који може бити штетан.

Заштита и подршка жртвама насиља у породици и насиља над женама (члан 18) представља изузетно значајан сегмент мера секундарне превенције. Стога је и логично што су државе обавезне да предузимају константно неопходне законодавне или друге мере заштите свих жртава од даљег насиља. У складу са домаћим прописима, државе предузимају неопходне законодавне или друге мере и обезбеђују одговарајуће механизме за делотворну сарадњу између свих релевантних државних органа, укључујући судове, јавна тужилаштва, органе унутрашњих послова, локалне и регионалне управе, као и невладине организације и остале релевантне организације и лица у пружању заштите и подршке жртвама и сведоцима свих облика насиља, укључујући и упућивање на опште и специјализоване службе подршке.

Пружање услуга подршке жртвама насиља не сме да зависи од њихове спремности да поднесе пријаву или сведочи против било ког починиоца. Помоћ жртвама насиља обухвата различите мере које омогућују да жртве имају приступ услугама, које омогућавају њихов брз, квалитетан и ефикасан опоравак од насиља као што су услуге: правно и психолошко саветовалиште, финансијска помоћ, становање, образовање, обука и помоћ приликом запошљавања, као и приступ услугама здравствене и социјалне заштите.

¹⁷ С. Самарџић, Правни механизми заштите жена од насиља у породици и партнерским односима на ниџу ЕУ и Србије, Зборник Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, број 4/2012. године, стр. 423-442.

Поред општих мера помоћи и заштите од посебног су значаја и непосредне краткорочне и дугорочне специјализоване услуге подршке за сваку жртву која је била изложена било ком облику насиља. То су: а) сигурне куће у довољном броју и лако доступне за безбедан смештај и да проактивно приступе жртвама насиља, посебно женама и њиховој деци, б) СОС телефони – успостављање нон-стоп (24 сата дневно, седам дана у недељи) бесплатне СОС телефонске линије, која покрива целу земљу, ради давања савета позиваоцима у поверљивој форми или чувајући њихову анонимност у вези свих видова насиља, в) подршка за жртве сексуалног насиља кроз отварање одговарајућих, лако доступних, кризних центара за случајеве силовања, односно центре за жртве сексуалног насиља, који, у довољно великом броју, жртвама обезбеђују: услуге лекарског и лабораторијског прегледа, подршку у случају трауме и саветовање и г) подршка за децу – жртве или сведоке насиља кроз психосоцијално саветовање примерено узрасту деце сведока свих видова насиља.

Од посебног значаја за превенцију свих облика насиља у породици и посебно насиља над женама је предузимање хитних мера заштите (члан 52). Наиме, у ситуацијама када постоји непосредна опасност надлежни државни органи имају овлашћење да издају одређене налоге извршиоцу насиља у породици као што су: 1) да напусти место становања жртве или угроженог лица у довољном временском периоду и 2) да му забране да повреди боравиште, односно ступи у контакт са жртвом или угроженим лицем. Мере забране приласка, односно заштите (из члана 53) треба да буду доступне свим жртвама различитих облика и видова насиља и без непотребних финансијских или административних оптерећења за жртву. Оне се изричу на одређени временски период или док се не измене, односно укину. Издају се на *ex parte* основи са непосредним дејством, те су доступне независно од судских поступака или уз друге судске поступке који се истовремено воде у вези или поводом извршеног дела насиља у породици.

Насиље у породици у праву Републике Србије

Различити облици и видови испољавања насиља у породици су у Републици Србији, иако присутни од најстаријих времена писане правне историје, тек марта 2002. године добили „право грађанства“ као самостално кривично дело приликом новелирања Кривичног закона Републике Србије¹⁸ који је донет давне 1977. године. Том приликом је у члану 118а. КЗ РС прописано кривично дело насиља у породици у основном и тежим, квалификованим облицима.

Потом је Породични закон¹⁹ из 2005. године у члану 197. одредио појам и карактеристике насиља у породици, његове учиниоце и систем мера за његово спречавање и сузбијање.

И коначно, тек је Кривични законик²⁰ из септембра 2005. године одредио појам и карактеристике основног, посебног (које је брисано 2016. године) и тежих облика овог кривичног дела, али и посебно кривично дело – тешко убиство из члана 114. КЗ РС – у облику убиства члана своје породице које је претходно злостављано.

¹⁸ Службени гласник Републике Србије број 10/2002.

¹⁹ Службени гласник Републике Србије број 18/2005.

²⁰ Службени гласник Републике Србије број: 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

И на крају, новембра 2016. године донет је специјалан Закон о спречавању насиља у породици²¹ који одређује појам насиља у породици, врсте субјеката, начин, мере и поступак примене превентивних („хитних“) мера са спречавање различитих облика и видова испољавања насиља у породици, те прекршаје којима се прописује одговорност за кршење овог закона.

Кривичноправна заштита брака и породице

Кривична дела против брака и породице су у Републици Србији прописана у Кривичном законнику из 2005. године у глави деветнаест, у одредбама чланова 187–197.²² Објект заштите²³ кривичних дела из главе деветнаест је двојако одређен као: 1) брак и 2) породица. То су основне људске и друштвене вредности које чине заједницу живота људи засновану на љубави, осећањима и сродству. Брак је законом уређена заједница живота мушкарца и жене који се закључује на основу слободног пристанка будућих супружника на начин и по поступку који су уређени одредбама Породичног закона. Ово је најужа и најинтимнија заједница из које настаје породица која је повезана крвно, емотивно, интересно и материјално. Породични закон је у члану 4. одредио да ванбрачна заједница представља трајнију заједницу живота жене и мушкарца између којих нема брачних сметњи при чему ванбрачни партнери имају сва права и дужности супружника.

Друштвена улога брака, ванбрачне заједнице и породице је велика и она се огледа у стварању, подизању и васпитању потомства. Стога су односи у њима прецизно уређени Породичним законом који регулише: појам, карактеристике и односе у браку, склапање, дејство и престанак брака, односе родитеља и деце, усвојење, хранитељство, старатељство, издржавање, имовинске односе, заштиту од насиља у породици, лично име и поступак у вези са породичним односима. Поред законског регулисања односа у браку и породици, њима се пружа заштита и путем низа друштвених установа: брачна и породична саветовалишта, центри за социјални рад, фондови за децу заштиту итд. Правом се ипак не могу регулисати, ни заштитити сви односи у браку и породици, јер се ради о најинтимнијој сфери људске личности, о односима супружника који се заснивају на љубави и осећањима. У овој групи кривичних дела, закон предвиђа мањи број дела којима се штити пуноважност и правна ваљаност закључења брака. Знатно је више кривичних дела којима се штити породица, њена друштвена функција и односи родитеља и деце.

Брак као равноправна заједница мушкарца и жене не искључује противправност код појединих понашања којима се ограничава или одузима слобода, повређује право на личну или другу тајну или друго добро које је инкриминисано. Но, постојање брака или сродства може да буде релевантно и у кривичном праву. Тако се чланови брачне, односно ванбрачне заједнице не могу јавити као учиниоци кривичних дела против правосуђа (непријављивање припремања кривичног дела из члана

²¹ Службени гласник Републике Србије број 94/2016. Закон се примењује од 1. јуна 2017. године.

²² Д. Јовашевић, Кривични законик са уводним коментаром, Београд, 2007. године, стр. 17.

²³ Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2014. године, стр. 142.

331. КЗ, непријављивање кривичног дела или учиниоца из члана 332. КЗ и помоћ учиниоцу после извршеног кривичног дела из члана 333. КЗ), док се код кривичних дела против имовине (крађа из члана 203. КЗ, тешка крађа из члана 204. КЗ, превара из члана 208. КЗ, неовлашћено коришћење туђег возила из члана 213. КЗС, злоупотреба поверења из члана 216. КЗ и прикривање из члана 221. КЗ) која су учињена између блиских сродника (тзв. породична кривична дела) гоњење предузима по приватној тужби оштећеног, а не по службеној дужности.

Већи број ових кривичних дела има бланкетни карактер што значи да је за употребавање и разумевање садржине њиховог бића потребно користити одредбе Породичног закона будући да се радња извршења састоји у поступању противно његовим одредбама. За извршење ових кривичних дела потребан је умишљај. Већи број ових кривичних дела има карактер *delicta propria*, јер могу бити извршена само од стране одређених лица, лица са посебним личним својством или односом. У оквиру кривичних дела против брака и породице по свом значају, природи, карактеристикама и специфичностима издваја се насиље у породици. Ово кривично дело је данас прописано у члану 194. КЗ.²⁴

Насиље у породици у Породичном закону

Поред овако одређеног насиља у породици у смислу одредби кривичног права, и породично право у члану 197. Породичног закона²⁵ из фебруара 2005. године одређује појам и обележја насиља у породици. Према овом, законском решењу насиље у породици је свако понашање којим један члан породице угрожава телесни интегритет, душевно здравље или спокојство другог члана породице. Тако насиље у породици нарочито представљају следеће радње: 1) наношење или покушај наношења телесне повреде, 2) изазивање страха претњом убиства или наношењем телесне повреде члану породице или њему блиском лицу, 3) присиљавање на сексуални однос, 4) навођење на сексуални однос или сексуални однос са лицем које није навршило четрнаест година живота или немоћним лицем, 5) ограничавање слободе кретања или комуницирања са трећим лицима и 6) вређање као и свако друго дрско, безобзирно или злонамерно понашање.

У члану 198. Породични закон предвиђа посебне мере којима се привремено забрањује или ограничава одржавање личних односа са другим чланом породице. То су мере превентивног карактера које треба да спрече да уопште дође до насиља у породици као кривичног дела. Ове мере могу да трају најдуже годину дана. Кршењем ових мера члан породичног домаћинства може да изврши посебан облик кривичног дела насиља у породици из члана 194. КЗ. За ово је кривично дело прописано од септембра 2009. године казна затвора од три месеца до три године и новчана казна кумулативно (при чему је Кривични законик за ово дело у периоду од јануара 2006. до септембра 2009. године за ово дело прописивао блажу казну и то новчану казну или казну затвора до шест месеци).

²⁴ Д. Јовашевић, Коментар Кривичног закона Републике Србије са судском праксом, ибид, стр. 220.

²⁵ Службени гласник Републике Србије број 18/2005.

Према одредбама Породичног закона²⁶ мере заштите из члана 198. могу бити следеће: 1) издавање налога за исељење из породичног стана или куће без обзира на право својине односно закупа непокретности, 2) издавање налога за уселење у породични стан или кућу без обзира на право својине или закупа непокретности, 3) забрана приближавања члану породице на одређеној удаљености, 4) забрана приступа у простор око места становања или места рада члана породице и 5) забрана даљег узнемиравања члана породице.

Насилје у породици у Кривичном законнику

У Кривичном законнику Републике Србије из 2005. године који се примењује од 1. јануара 2006. године у групи кривичних дела против брака и породице, у глави 19, предвиђено је у члану 194. кривично дело насилје у породици. После новеле Кривичног законика из 2009, односно 2016. године ово кривично дело има следећу садржину, облике испољавања и карактеристике који су уподобљени прихваћеним међународним стандардима у овој области. У највећој мери ово кривично дело је по својим обележјима слично инкриминацији из члана 118а. КЗ, сем што су овај пут прописане знатно строжије казне за учиниоце таквог дела. Такође, поред овог законског појма, насилје у породици одређује и Породични закон, при чему се ова два појма разликују у погледу: 1) радње извршења и 2) својства учиниоца, односно пасивног субјекта (жртве).

Само кривично дело насилје у породици се састоји у примени насиља, претњи да ће се напасти на живот или тело, дрском или у безобзирном понашању чиме се угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице.²⁷ Поред овако одређеног појма насиља у породици у смислу одредби кривичног права, и породично право, као што је речено, у члану 197. Породичног закона одређује појам и обележја насиља у породици. Објект заштите код кривичног дела насилје у породици је телесни и душевни интегритет и достојанство личности члана породице. Ово је посебни, специјални облик кривичног дела угрожавања сигурности.²⁸

Радња извршења је, према слову закона, изражена употребом трајног глаголског облика што значи да дело постоји без обзира да ли је делатност чињења предузета једном или више пута према истом пасивном субјекту, при чему број поновљених радњи може бити од значаја за одмеравање казне учиниоцу. Радња извршења се према слову закона састоји из више алтернативно предвиђених делатности.²⁹ То су: 1) примена насиља, 2) претња да ће се напасти на живот или тело и 3) дрско или безобзирно понашање. Насилје³⁰ је свака делатност којом се непосредно, блиско и стварно угрожава телесни и душевни интегритет пасивног субјекта. То је радња којом се проузрокује опасност од наступања телесне повреде. Она може бити

²⁶ Породични закон, Београд, 2005. године, стр. 92-93.

²⁷ Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2016. године, стр. 147.

²⁸ М. Бабић, И. Марковић, Кривично право, Посебни део, Бања Лука, 2008. године, стр. 150-152.

²⁹ М. Ђорђевић, Ђ. Ђорђевић, Кривично право, Београд, 2010. године, стр. 168.

³⁰ И. Симић, М. Петровић, Кривични закон Републике Србије, Практична примена, Београд, 2002. године, стр. 117.

предузета различитим делатностима, на различите начине и различитим средствима. Претња је стављање у изглед (најава) да ће се непосредно напасти на живот или телесни интегритет. Овде се ради о квалификованој претњи – стављањем у изглед наносења последице смрти или телесне повреде. Претња мора бити непосредна, стварна, могућа, озбиљна и неотклоњива. Дрско или безобзирно понашање је свако понашање којим се грубо, вулгарно, непристојно понаша према другом лицу.³¹

За постојање дела је битно да се радња предузима према одређеном пасивном субјекту – члану своје породице.³² Као члан породице у смислу Породичног закона (члан 197. став 3.) сматрају се: 1) супружник или бивши супружник, 2) деца, родитељи и остали крвни сродници, те лица у тазбинском или адоптивном сродству, односно лица која везује хранитељство, 3) лица која живе или су живела у истом породичном домаћинству, 4) ванбрачни партнери или бивши ванбрачни партнери³³ и 5) лица која су међусобно била или су још увек у емотивној или сексуалној вези, односно која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.

На нешто другачији начин Кривични законик у члану 112. став 28. одређује чланове породице који могу бити пасивни субјект у смислу овог кривичног дела. Према том законском решењу као чланови породице сматрају се: 1) супружници и њихова деца, 2) преци супружника у правој линији крвног порекла, 3) ванбрачни партнери и њихова деца, 4) усвојилац и усвојеник, 5) хранилац и храњеник, 6) браћа и сестре, њихови супружници и деца, 7) бивши супружници и њихова деца, 8) родитељи бивших супружника ако живе у заједничком домаћинству и 9) лица која имају заједничко дете или је дете на путу да буде рођено иако никада нису живела у истом породичном домаћинству.

Последица кривичног дела се јавља у виду конкретне опасности – угрожавања спокојства (изазивање страха у смислу угрожавања осећања личне сигурности), телесног интегритета или душевног стања. Извршилац дела може бити само члан породице пасивног субјекта, а у погледу кривице потребан је умишљај. За основни облик овог кривичног дела је прописана казна затвора од три месеца до три године.³⁴

Посебан облик кривичног дела насиље у породици из члана 194. став 5. КЗ чини лице које прекрши мере заштите од насиља у породици које му је суд одредио

³¹ Ово кривично дело постоји у следећим случајевима из судске праксе: када је оптужени у више наврата своје осмомесечно дете које је плакало тукао и тако му нанео преломе костију лобање са оштећењем по живот важних можданих функција (пресуда Врховног суда Србије Кж. 1572/2003); када је при повређивању телесног интегритета члана породице окривљени користио средство које је подобно да се тело тешко повреди када је својој ванбрачној супрузи у вагину гурао пивску флашу и пластичну флашу од шампона (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 2752/2003); када окривљени у стану својих родитеља грубо одгурне своју мајку а затим упути озбиљну претњу родитељима да ће их побити ако му не дају новац који је од њих тражио (пресуда Окружног суда у Чачку Кж. 313/2004); прекомерно и брутално кажњавање деце не предстља васпитање деце већ насиље у породици (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 2049/2004).

³² Н. Мрвић Петровић, Кривично право, Београд, 2005. године, стр. 285-287.

³³ Под чланом породице подразумева се и ванбрачна супруга учиниоца при чему је битно за постојање дела да се радило о заједници живота која је фактички заснована (пресуда Окружног суда у Београду Кж. 2751/2001).

³⁴ До новеле Кривичног законика из септембра 2009. године за основни облик овог кривичног дела је била прописана новчана казна или казна затвора до једне године, када је дошло до заштрављања казне репресије према учиниоцима ових кривичних дела.

на основу закона којим се уређују породични односи. Против члана породице суд може одредити једну или више мера заштите од насиља сходно члану 198. Породичног закона којима се привремено забрањује или ограничава одржавање личних односа са другим чланом породице. Ове мере могу да трају најдуже годину дана. За ово је дело прописана од септембра 2009. године казна затвора од три месеца до три године и новчана казна кумулативно (при чему је Кривични законик за ово дело у периоду од јануара 2006. до септембра 2009. године за ово дело прописивао блажу казну и то новчану казну или казну затвора до шест месеци).

Кривично дело насиље у породици из члана 194. КЗ има три тежа, квалификована облика испољавања за која закон прописује строже кажњавање.³⁵

Први тежи облик дела за који је прописана казна затвора од шест месеци до пет година (што значи да је и покушај овог кривичног дела кажњив због висине запрећене казне) постоји ако је учинилац при предузимању радње извршења основног дела користио оружје, опасно оруђе или друго средство које је подобно да тело тешко повреди или здравље тешко наруши. Оружје је средство чија је основна намена напад или одбрана. Може бити хладно или ватрено. Оружје је средство чија је основна намена обављање каквог друштвено корисног посла или рада, али које се може употребити за напад или одбрану: секира, нож, виле. Друго средство може бити производ природе: камен, дрво или производ људског рада: флаша, пепељара које је по својој природи и карактеристикама подобно да тело другог лица тешко повреди или да здравље тешко наруши.

Други тежи облик дела³⁶ насиље у породици за који је прописана казна затвора од две до десет година (а раније до септембра 2009. године казна затвора од једне до осам година) постоји у два случаја: 1) када је услед предузете радње извршења основног или првог тежег облика наступила тешка телесна повреда (у било ком облику) или тешко нарушавање здравља члана породице или 2) ако је дело учињено према малолетнику, дакле лицу узраста до осамнаест година живота. Код овог облика дела обим и интензитет проузроковане теже последице (која мора бити у узрочно последичној вези са предузетом радњом извршења) и узраст пасивног субјекта предствљају квалификаторне околности за које закон прописује строже кажњавање.

И најтежи облик кривичног дела³⁷ из члана 194. став 4. КЗ постоји ако је услед предузете радње извршења наступила смрт члана породице. Смрт мора бити резултат радње извршења (употребљеног средства или начина предузете радње) и мора бити обухваћена нехатом учиниоца. За ово је дело прописана казна затвора од три до петнаест (а раније до дванаест) година.

Тешко убиство члана своје породице

Поред насиља у породици које може бити квалификовано нехатно проузрокованом смрћу члана своје породице услед предузетог акта насиља, ново кривично законодавство Србије познаје још један облик убиства при насиљу у породици. То је

³⁵ И. Симић, А. Трешњев. Кривични законик са краћим коментаром, Београд, 2010. године, стр. 142.

³⁶ М. Ђорђевић, Ђ. Ђорђевић, Кривично право, оп. цит. стр. 169.

³⁷ Н. Мрвић Петровић, Кривично право, оп. цит. стр. 287.

тешко убиство предвиђено у члану 114. став 10. КЗ као убиство члана своје породице³⁸ које је претходно злостављано. За ово најтеже кривично дело у нашем правном систему прописана је казна затвора најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година.³⁹ Убиство члана своје породице којег је извршилац претходно злостављао је повезано са насиљем у породици које представља самосталну инкриминацију из члана 194. КЗ. Тако овај облик тешког убиства карактеришу следеће квалификаторне околности:⁴⁰

1) својство жртве – члан породице учиниоца. Дакле, и извршилац (активни субјект) и жртва (пасивни субјект) припадају истој породици. То значи да се овде ради о лицима која се налазе у блиском сродству. Ово кривично дело постоји ако је жртва лице које има својство детета. При томе појам члана породице треба узети у ширем смислу. Појам члана породице у смислу овог кривичног дела одређују два законска прописа, додуше на различит начин.

Према члану 112. став 28. КЗ чланом породице се сматрају следећа лица: 1) супружници и њихова деца, преци супружника у правој линији крвног сродства, ванбрачни партнери и њихова деца, усвојилац и усвојеник, хранилац и храненик, 2) браћа и сестре, њихови супружници и деца, бивши супружници и њихова деца и родитељи бивших супружника ако живе у заједничком домаћинству и 3) лица која имају заједничко дете или дете на путу да буде рођено иако никада нису живели у истом породичном домаћинству. На нешто другачији начин члан 197. став 3. Породичног закона⁴¹ одређује чланове породице. Битно је за постојање овог облика тешког убиства да сва наведена лица – у смислу овог кривичног дела – дете и извршилац – чине скупа једну породицу⁴² и

2) члан породице који је убијен треба да је претходно дуже или краће време злостављан од стране извршиоца. Злостављање⁴³ је делатност којом извршилац другом лицу – детету као члану породице – психичким или физичким делатностима наноси непотребне, прекомерне патње и болове већег или мањег интензитета, при чему не сме доћи до наступања лаке телесне повреде. Ради се о нечовечном поступању према другом лицу – детету којом приликом му се наносе физичке или психичке патње, као и деловању на његов физички (телесни или психички) интегритет (као што је шамарање, вучење за косу, уши или нос). То су делатности којима се повређује или угрожава људско достојанство детета од стране члана породице које га после злостављања у дужем или краћем временском трајању и различитог интензитета на крају лишава живота са умишљајем. Дужина трајања времена злостављања је без значаја за постојање дела. То је фактичко питање које судско веће решава у сваком конкретном случају.⁴⁴

³⁸ М. Бабић, И. Марковић, Кривично право, Посебни део, оп. цит. стр. 152.

³⁹ И. Симић, А. Трешњев, Кривични законик са краћим коментаром, оп. цит, стр. 99-100.

⁴⁰ Д. Јовашевић, Кривично право, Посебни део, оп. цит, стр. 28.

⁴¹ Службени гласник Републике Србије број 18/2005.

⁴² М. Кокољ, Д. Јовашевић, Кривично право Републике Српске, Општи и посебни део, Бијељина, 2012. године, стр. 294.

⁴³ Љ. Лазаревић, Б. Вучковић, В. Вучковић, Коментар Кривичног законика Црне Горе, Цетиње, 2004. године, стр. 439.

⁴⁴ V. Gjurgij, D. Jovaseviq, E Drejta penale, Kapitina e vecante, Beograd, 2011. godine, str. 16.

Овде се, дакле, ради о својству пасивног субјекта који је дете као члан породице извршиоца кривичног дела убиства (као квалификаторној околности) кога је он претходно вишекратно злостављао (наношењем физичког или психичког бола, патње, нелагодности), односно према коме је учинилац убиства претходно, у дужем или краћем временском периоду, предузимао различите акте насиља у породици.

Закључак

На бази усвојених међународних стандарда садржаних у актима Организације уједињених нација, и посебно Савета Европе, и Република Србија је у новијем кривичном законодавству на посебан начин прописала кривичну одговорност и кажњивост за кривично дело насиља у породици. Ради се о новом кривичном делу у нашем законодавству, иако је ова појава ранијег датума, присутна дуго у нашој друштвеној стварности.

Наиме, марта 2002. године изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије у члану 118а. прописано је кривично дело насиља у породици, са строгим казнама за његове извршиоце. Нешто касније, и Породичним законом из 2005. године, између осталог, прописано је насиље у породици у члану 197. Том приликом су прецизно наведене и радње извршења овог дела, као и посебне мере које треба да предупреду оваква насилна понашања.

На другачији, али и потпунији начин је насиље у породици прописано као кривично дело у члану 194. Кривичног законика из 2005. године. Само кривично дело насиље у породици се састоји у примени насиља, претњи да ће се напасти на живот или тело, дрском или у безобзирном понашању чиме се угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице. Ово кривично дело посред основног облика има и посебни и три тежа облика.

Посебни облик кривичног дела насиља у породици је везан за дефинисање насиља у породици у Породичном закону и мерама за његово спречавање. Наиме, ово се кривично дело састоји у кршењу постављених обавеза, односно изречених мера неком од чланова породице. Поред тога, насиље у породици има и три тежа, квалификована облика испољавања за која је прописана казна чак и до петнаест година затвора за најтежи облик дела ако је услед предузете радње извршења наступила смрт члана породице из нехата (непажње).

Поред насиља у породици, ново кривично законодавство Републике Србије у члану 114. став 10. предвиђа и посебан облик тешког убиства за који је прописана казна затвора чак до четрдесет година. Ово дело постоји ако је са умишљајем проузрокована смрт члана своје породице којег је учинилац претходно дуже или краће време, психички или физички теже злостављао.

Литература

- [1] Бабић, М., Марковић, И., Кривично право, Посебни део, Бања Лука, 2008.
- [2] Гасми, Г., Нова Конвенција СЕ о превенцији и борби против насиља над женама и породичног насиља – значај установљења европских правних стандарда, Страни правни живот, Београд, број 2/2014.
- [3] Gjurgij, V., Jovaseviq, D., E Drejta penale, Kaptina e vecante, Beograd, 2011.

- [4] Ђорђевић, М., Ђорђевић, Ђ., Кривично право, Београд, 2010.
- [5] Јовашевић, Д., Кривични законик са уводним коментаром, Београд, 2007.
- [6] Јовашевић, Д., Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост, Ниш, 2010.
- [7] Јовашевић, Д., Међународно кривично право, Ниш, 2011.
- [8] Јовашевић, Д., Кривично право, Посебни део, Београд, 2014.
- [9] Јовашевић, Д., Икановић, В., Међународно кривично право, Бања Лука, 2015.
- [10] Ковачек Станић, Г., Самарџић, С., Новине које доноси Конвенција СЕ о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, Зборник Правног факултета у Новом Саду, број 2/2014, Нови Сад 2014.
- [11] Кокољ, М., Јовашевић, Д., Кривично право Републике Српске, Општи и посебни део, Бијељина, 2012.
- [12] Лазаревић, Љ., Вучковић, Б., Вучковић, В., Коментар Кривичног законика Црне Горе, Цетиње, 2004.
- [13] Мрвић Петровић, Н., Кривично право, Београд, 2005.
- [14] Павишић, Б., Казнено право Вијећа Еуропе, Загреб, 2006.
- [15] Павишић, Б., Бубаловић, Т., Међународно казнено право, Ријека, 2013.
- [16] Петровић, Б., Јовашевић, Д., Међународно кривично право, Сарајево, 2010.
- [17] Породични закон, Београд, 2005.
- [18] Самарџић, С., Правни механизми заштите жена од насиља у породици и партнерским односима на нивоу ЕУ и Србије, Зборник Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад, број 4/2012.
- [19] Симић, И., Петровић, М., Кривични закон Републике Србије, Практична примена, Београд, 2002.
- [20] Симић, И., Трешњев, А., Кривични законик са краћим коментаром, Београд, 2010.
- [21] Човић, А., Значај ратификације Конвенције СЕ о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици., Страни правни живот, Београд, број 3/2013.
- [22] Службени гласник Републике Србије број 10/2002.
- [23] Службени гласник Републике Србије број 18/2005.
- [24] Службени гласник Републике Србије број: 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.
- [25] Службени гласник Републике Србије број 94/2016.
- [26] Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори број 12/2013.